

1. Opgraving Oude Vest 2003. Op de achtergrond het klooster Sint-Catharinadal. (foto Bureau Cultureel Erfgoed, gemeente Breda)

De middeleeuwse Gevangenpoort in Breda

Een economisch en stedenbouwkundig project

door

Guido van den Eynde en Ton Hommel

Inleiding

In 2003 werd in Breda aan de Oude Vest, op de hoek van de Molenstraat, een opgraving uitgevoerd waarbij onder meer de fundering van de Gevangentoren werd aangetroffen (afb. 1). Tot de sloop in 1825 was deze toren het laatste monumentale overblijfsel van de middeleeuwse stadsversterking dat in het Bredase straatbeeld te zien was. De functie van de toren als stedelijke gevangenis, en later tot het begin van de negentiende eeuw als huis van bewaring, komt uitgebreid aan bod in de studies van Van Haastert en Hallema over de geschiedenis van het rechtswezen in Breda.¹ Minder bekend is dat de toren ook deel uitmaakte van de middeleeuwse Gevangenpoort. Lang bleef onduidelijk hoe die poort zich qua functie en in bouwkundig opzicht verhield tot de toren. Al voor de sloop van de toren in 1825 worstelde men met deze vraagstelling. Zo tekende Adam van Broekhuysen rond 1738 op een van zijn historische kaarten van de stad Breda een poort met twee ronde torens naast de vierkante Gevangentoren (afb. 2,A).² Met de huidige kennis weten we dat de Gevangenpoort in deze vorm niet heeft bestaan. In 1912 vermeldt Kalf in zijn beschrijving van de monumenten van Breda alleen de Gevangentoren, zonder verder gewag te maken van de poort.³ Later ziet Peeters in de Gevangentoren een 'flanktoren van de Nonnenpoort'.⁴ Volgens Otten heeft 'de Nonnenpoort [...] driehonderd jaar dienst gedaan [...] als Gevangentoren'.⁵ De historische benaming Nonnenpoort, zoals de poort na verloop van tijd werd genoemd, zorgt in de literatuur voor de misvatting dat de stadspoort was gebouwd om de bewoners van het buiten de stadsveste gelegen klooster Sint-Catharinadal, rechtstreeks toegang te verschaffen tot de stad.⁶ Ook de opgraving in 2003 bracht niet de duidelijkheid waarop was gehoopt. De fundering van de Gevangentoren werd teruggevonden, maar volgens het opgravingsrapport ontbraken sporen van de Gevangenpoort.⁷

In het kader van een studie naar de middeleeuwse stadsversterking van Breda is nogmaals onderzoek gedaan naar de bouwgeschiedenis en de chronologie van de Gevangenpoort.⁸ Beginpunt bij dit onderzoek was een nieuwe analyse van de opgravingsdocumentatie uit 2003.⁹ Verder is de tekening die Cornelis Koelewijn de Geus (1800-1863) kort voor de sloop maakte van de Gevangentoren en de aanpalende bebouwing (afb. 4) digitaal gekoppeld aan de opgravingsgegevens wat een driedimensionale kijk op het gebouwencomplex verschafte. Nieuw archiefonderzoek is slechts beperkt uitgevoerd, maar wel kon gebruik worden gemaakt van enkele niet eerder gepubliceerde historische gegevens.¹⁰ Naast de bouwgeschiedenis besteden we in deze bijdrage verder aandacht aan de plaats van de Gevan-

genpoort in de middeleeuwse stadsversterking en de relatie met de stedelijke topografie. Op basis van de archeologische en historische gegevens kan aannemelijk worden gemaakt dat de Gevangenpoort in de tweede helft van de veertiende eeuw onderdeel was van de aanleg van een nieuwe stedelijke verkeersas.

| De opgraving langs de Oude Vest

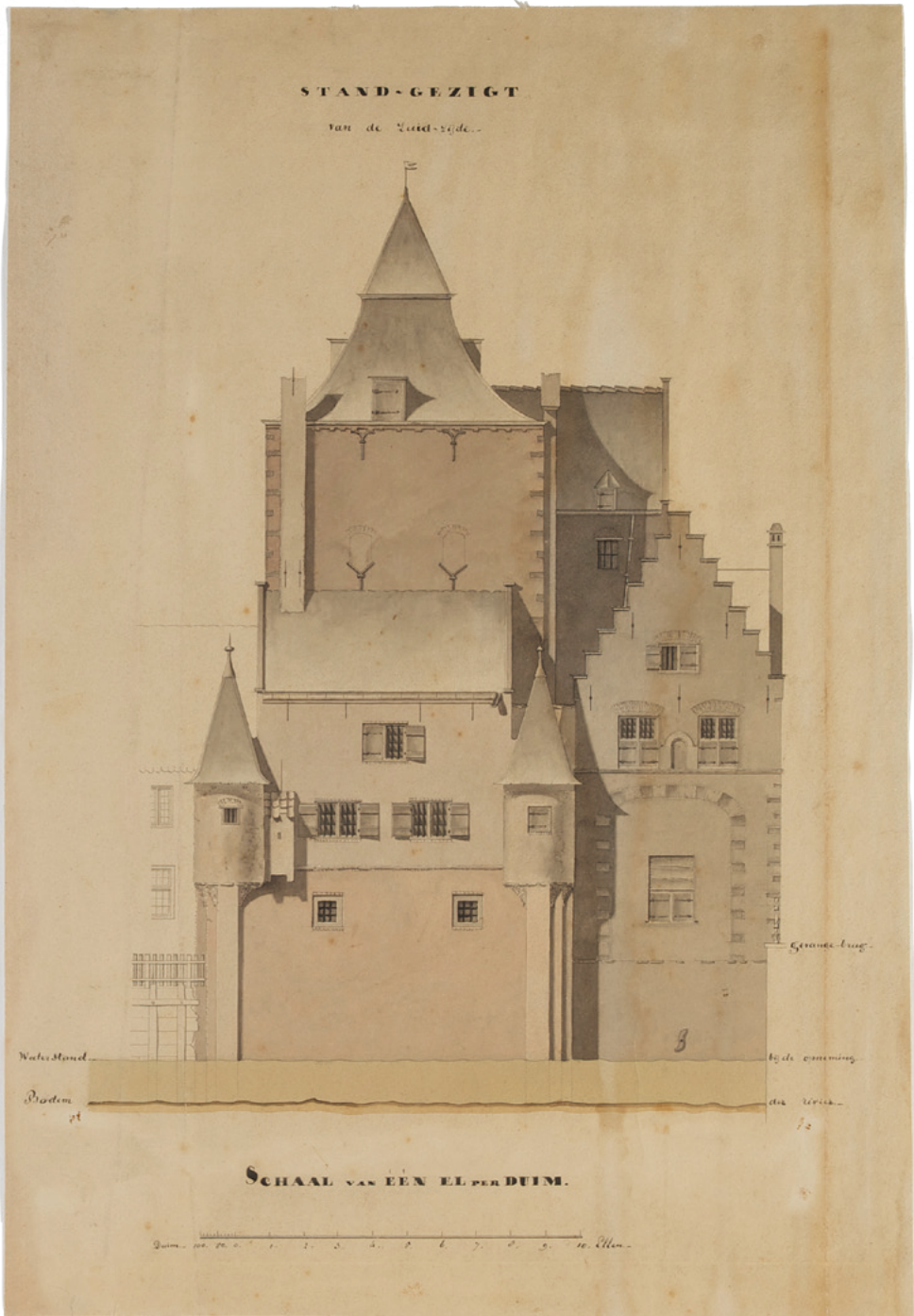
In 2003 werd parallel aan de Oude Vest een opgravingsput van 24 bij 6 meter onderzocht, plaatselijk tot op een diepte van 3,30 m onder het huidige maaiveld (afb. 1; 3,A en 12,B). De opgravingsput lag precies tussen de dertiende-eeuwse stadswal en de middeleeuwse stadsgracht. Landschappelijk bevond de onderzoekslocatie zich op de flank van een kleine, oost-west gerichte zandrug die liep vanaf de Molenstraat tot voorbij de voormalige Kloosterkazerne (het historisch klooster Sint-Catharinadal) waar de natuurlijke hoogte plaatselijk nog bewaard is gebleven. Onmiddellijk ten zuidwesten van de zandrug bevond zich een grote depressie in het landschap (afb. 13,D). De oudste lagen en vondsten in de opgraving dateren uit de ijzertijd en de Romeinse tijd. In de twaalfde en dertiende eeuw lag de opgravingslocatie in een akkergebied en vormde zich ter plaatse een akkerlaag. Boven de resten van de middeleeuwse stadsversterking zijn de funderingen van de woningen en bedrijfsgebouwen onderzocht die na de sloop van 1825 op de locatie waren opgetrokken.

Een archeologisch onderzoek dat hier eveneens dient vermeld te worden, is de opgraving aan de Molenstraat die in 1983 net ten noorden van de opgraving van 2003 is uitgevoerd en waarbij de dertiende-eeuwse stadswal en een veertiende-eeuwse molenberg zijn teruggevonden (afb. 3,B).¹¹ De stadswal was direct op de middeleeuwse akkerlaag aangelegd en was ter plaatse van de Oude Vest nog bijna twee meter hoog bewaard gebleven. De molenberg was opgeworpen tegen de binnenkant van de wal en lag voor een deel op de plaats van de huidige Molenstraat, zoals blijkt uit een reconstructie (afb. 5,C). Voor de volledigheid stippen we ten slotte nog de vondst aan van de fundering van de stadsmuur in de Molenstraat vlakbij de plaats van de Gevangenpoort en die in 2015 is onderzocht bij de aanleg van een nieuwe riolering op het eind van de straat (afb. 3,D).¹²

| De tekening van Cornelis Koelewijn de Geus

Cornelis Koelewijn de Geus was stadsarchitect en maakte in opdracht van het stadsbestuur een tekening van de Gevangentoren (afb. 4). In de literatuur worden verschillende jaartallen opgegeven voor het vervaardigen van die tekening. Koelewijn de Geus dateerde zijn tekening op 21 januari 1825. Verder vermeldt een aantekening op de tekening dat de toren is verkocht in 1824 en afgebroken in 1825. In dit artikel houden we deze jaartallen aan. De tekening van de Gevangentoren maakt deel uit van een serie van zogenoemde standtekeningen en plattegronden van markante historische gebouwen in Breda die Koelewijn de Geus vervaardigde tussen 1822 en 1825.¹³

Centraal op de tekening is de Gevangentoren te zien met aan de voorkant een lage aanbouw met twee hang- of arkeltorentjes. Aan de oostkant, rechts voor de kijker staat een poortgebouw met een trapgevel. In de gevel bevindt zich op de begane grond een dichtgemetselde doorgang die is afgezet met blokken natuursteen en op de eerste verdieping zien

4. Tekening Gevangentoren met aanpalende bebouwing door Cornelis Koelewijn de Geus (1800 – 1863), pen en penseel in kleur. Breda, den 21. Januarij 1825 / K: K: de Geüs. (SAB, collectie voormalig Breda's Museum, inv.nr. ST 115)

we grote kruisvensters. Achter het poortgebouw steekt een derde, hoog gebouw boven het dak uit. Aan de rand van de tekening is de leuning van de *Gevange-brug* te zien. Voor de compacte bouwmassa loopt het water van de nog openliggende stadsgracht.

Historische gegevens over de Gevangenpoort

In deze paragraaf schetsen we de historische context waarin de Gevangenpoort tot stand kwam en functioneerde. De onderscheiden bouwfasen worden in de volgende paragraaf in detail besproken. De middeleeuwse stadsversterking van Breda waarvan de Gevangenpoort deel uitmaakte, kwam vanaf het einde van de dertiende tot het begin van de vijftiende eeuw in een aantal fasen tot stand. In eerste aanleg bestond de versterking uit een gracht en een aarden wal die omstreeks 1300 als een onregelmatige halve cirkel rond de stad lagen, met een open kant aan de Mark.¹⁴ Onder hertog Jan III van Brabant (heer van Breda 1327-1339) werd in 1332-1333 langs de noordkant van de stad op het tracé van de aarden wal een deel van de stadsmuur gebouwd.¹⁵ Het grootste deel van de muur, waaronder het stuk langs de zuidkant van de stad met de poort aan de Oude Vest werd in de tweede helft van de veertiende eeuw opgetrokken (afb. 12). In 1355 gaf Jan I van Polanen (heer van Breda 1350-1378) toestemming om hiervoor accijnzen te verhogen en de gelden aan te wenden *omme die poerte mede te vesten en te starcken*.¹⁶ Met de aanleg vanaf 1531 van een nieuwe, ruim opgezette vesting rond de stad verloor de middeleeuwse versterking haar defensieve functie en werd tussen 1536 en 1539 grotendeels ontmanteld.¹⁷

De oudste bouwfase van het complex aan de Oude Vest was een grote muurtoren (*bouwfase 1*, zie verder) die later de naam van Gevangentoren zou krijgen. De bouw van de toren zelf is niet gedocumenteerd, maar enkele historische en archeologische gegevens laten wel toe om de bouwtijd vast te stellen. In 1364 wordt in de Molenstraat een *idelhofstat metten molen berghe* vermeld.¹⁸ De voet van deze molenberg is teruggevonden tijdens de opgraving in 1983 langs de Molenstraat en lag vlak bij de plaats waar de muurtoren werd gebouwd (afb. 5,C). Dat in 1364 alleen de molenberg wordt genoemd, rechtvaardigt de veronderstelling dat de (wind)molen zelf op dat moment al was verwijderd voor de bouw van de muurtoren die dan rond die tijd zal hebben plaatsgevonden.¹⁹

Tijdens of kort na de bouw zijn de plannen drastisch gewijzigd en werd de muurtoren omgevormd tot een stadspoort (*bouwfase 2*, zie verder). Deze bouwfase steunt op archeologische gegevens, historische informatie hierover ontbreekt. Wel kan historisch aannemelijk worden gemaakt dat in deze fase de torenpoort nog niet de functie van stedelijke gevangenis vervulde. Voor zover bekend werd in Breda pas in 1427 voor het eerst een 'Gevangenpoort' vermeld waarmee op dat moment de Gasthuispoort op het eind van de Veemarktstraat werd aangeduid.²⁰ De naam Gevangenpoort gaat op het einde van vijftiende eeuw over naar het complex aan de Oude Vest, wellicht op het moment toen daar een nieuwe poort werd gebouwd (*bouwfase 3*, zie verder). De kosten hiervan vinden we terug in de stadsrekeningen uit 1492-1498 waarin het *nyeuw werck* voor het eerst wordt aangeduid met 'Gevangenpoort'.²¹ Het was wellicht ook het moment waarop de vrijgekomen oude torenpoort de functie van stedelijke gevangenis kreeg, en de daarbij passende naam van Gevangentoren.

Nauwelijks dertig jaar later is in de stadsrekeningen opnieuw sprake van nieuwbouw (*bouwfase 4*, zie verder). In 1529-1530 wordt melding gemaakt van allerhande kosten van

materiaal en werk voor een nieuwe poort en bijhorende nieuwe brug *in de Molenstrate*.²² Opvallend aan deze nieuwbouw is dat amper een jaar voor de start, in 1531, van de aanleg van een nieuwe vesting rond de stad nog een nieuwe poort in de middeleeuwse stadsversterking werd gebouwd. Bij de ontmanteling van de oude versterking tussen 1536 en 1539 bleven de Gevangentoren en de nieuwe poort ernaast behouden, net als enkele andere delen van de ommuring zoals de Tolbrugpoort aan de haven, de Poedertoren in de huidige Karnemelkstraat en twee torens achter het begijnhof aan de Catharinastraat. Voor de laatste voorbeelden en de Gevangentoren geldt dat ze elk nog een andere functie bezaten (of kregen toegewezen) dan alleen de strikt militaire in de stadsversterking. Vermoedelijk bezat ook de nieuwe stadspoort een dubbele functie en was dat niet alleen de reden voor het niet slopen van het gebouw, maar ook de verklaring voor de bouw kort voor aanleg van de nieuwe vesting. Welke die extra functie was, is nog niet achterhaald, maar gedacht kan worden aan een die verband hield met de stedelijke gevangenis.

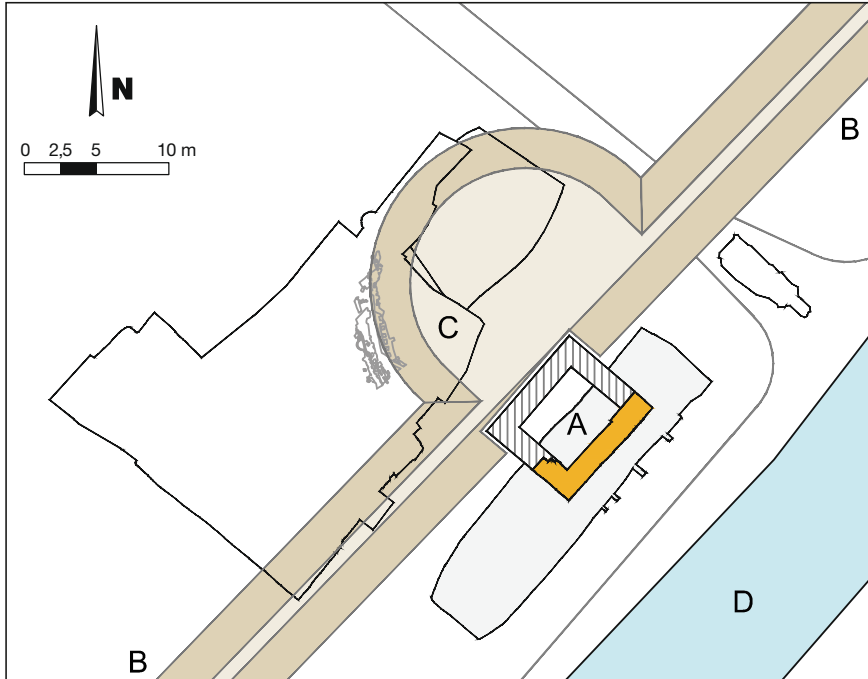
De Gevangenpoort bleef nog enkele jaren als binnenpoort functioneren tot omstreeks 1548 ook daar een eind aan kwam toen een nieuwe stenen brug *naast* het gebouw werd aangelegd (afb. 15,A). Of de opheffing van de poortfunctie de aanleiding was voor de bouw van de nieuwe brug, of omgekeerd, is niet bekend. De nieuwe Kloosterbrug, ook Nonnenbrug genoemd, verbond de middeleeuwse binnenstad met het Nonnenveld, een gebied ten zuidwesten van het klooster Sint-Catharinadal waar vanaf 1538 een stratennet werd uitgezet, woonhuizen gebouwd en verder een veemarkt en een turfmarkt werden ingericht.²³ De Gevangentoren behield na 1548 nog ruim anderhalve eeuw de functie van stedelijke gevangenis waarna het gebouw in 1707 huis van bewaring werd.²⁴ In 1823 werd het huis van bewaring gesloten en een jaar later vatte het stadsbestuur het plan op om de Gevangentoren in gebruik te nemen als stadsmagazijn.²⁵ Stadsarchitect Koelewijn de Geus kreeg de opdracht de bouwkundige staat van het gebouw te onderzoeken.²⁶ Zijn conclusie in het proces-verbaal dat de staat van het onderhoud van de toren slecht was, zal voor het stadsbestuur waarschijnlijk reden zijn geweest om af te zien van zijn plannen.²⁷ Eind oktober 1824 werd de Gevangentoren samen met de voormalige Gevangenpoort – die gebruikt werd als conciërge[-directeurs]woning – voor afbraak te koop aangeboden in een advertentie in de *Bredasche Courant*.²⁸ De sloop volgde een jaar later.

| De bouwgeschiedenis van de Gevangenpoort

Aan de hand van de analyse van de opgravingsgegevens en de tekening van Koelewijn de Geus worden vijf bouwfases voor het complex van de Gevangenpoort onderscheiden.²⁹

Bouwfase 1: een muurtoren

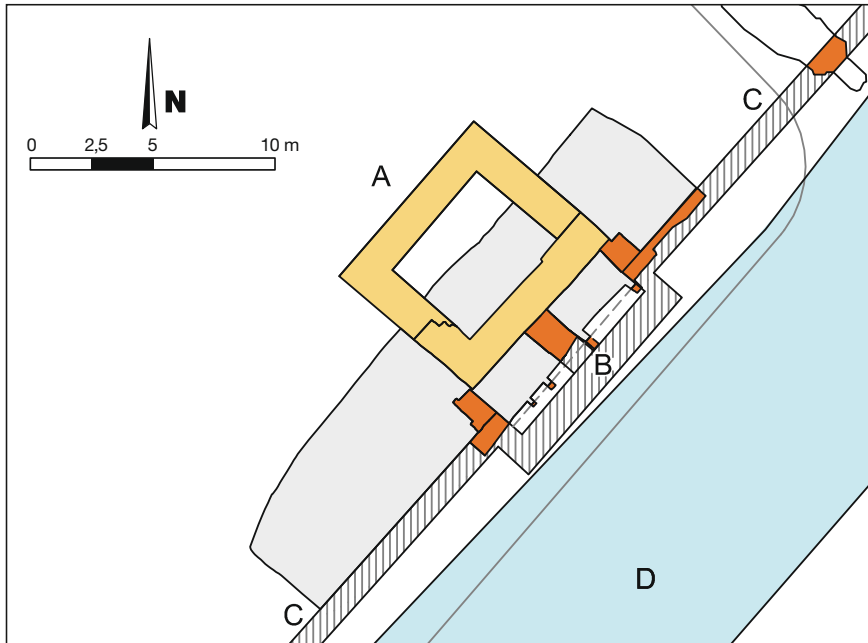
De muurtoren die in het derde kwart van de veertiende eeuw aan de Oude Vest werd gebouwd, had een (gereconstrueerd) rechthoekig grondplan van 8,80 bij 7,60 meter.³⁰ Aan de stadskant was deze grote toren gedeeltelijk in de aarden stadswal gebouwd en aan de zuidkant stond hij op de rand van de stadsgracht (afb. 5). Om het niveauverschil met de stadswal te nivelleren, had men het bouwterrein een meter opgehoogd tot ongeveer 3,30 meter +NAP.³¹ De toren bezat aan de grachtkant een brede fundering die tot op een diepte van 2,70 meter onder het toenmalige maaiveld was aangelegd. Op de tekening van

5. Ligging van de muurtoren bouwfase 1 (A, kleur: aangetroffen resten, arcering: reconstructie), aarden stadswal (B) met de reconstructie van ligging van de molenberg (C) (opgraving Molenstraat 1983) en stadsgracht (D). (tekening auteurs, deels naar Jayasena, Sporen)

Koelwijn de Geus heeft de toren een hoogte van ongeveer zestien meter en telde binnenin, afgaande op de muurankers in de gevel, drie verdiepingen van ongeveer vier meter hoogte met daarboven een zolder. In de fundering van de westgevel was een onderbreking aanwezig met ter plaatse een kleine bakstenen vloer waar binnen in de toren een onregelmatig, met bakstenen geplaveid pad op aansloot dat van oost naar west dwars door het gebouw liep.³² De onderbreking in de fundering en het pad in de toren hadden mogelijk een relatie met een poort in de westgevel van de toren die te zien is op de in 1649 uitgegeven stadsplattegrond van Breda van Johan Blaeu.³³ Of de doorgang en het pad in de toren uit de eerste bouwtijd dateren, is mogelijk maar niet vastgesteld tijdens de opgraving. De toren was gemetseld met bakstenen met het formaat $22,5 \times 10 \times 6$ cm die in Breda meestal werden gebruikt in de tweede helft van de veertiende eeuw en onder andere voorkomen in de stadsmuur aan de oost- en zuidzijde van de stad die na 1355 of later is gebouwd.³⁴

De muurtoren aan de Oude Vest was een van de weinige rechthoekige torens die in de stadsmuur van Breda zijn gebouwd. Andere bekende voorbeelden bevonden zich in de huidige Karnemelkstraat (de Poedertoren), een langs de Mark ter hoogte van de Markendaalseweg en waarschijnlijk ook een achter het begijnhof aan de Catharinastraat. De bouw en positie van de toren aan de Oude Vest dienden wellicht een strategisch doel. De natuurlijke hoogte per plaatse van het klooster Sint-Catharinadal bood in het geval van een belegering een militair gunstige positie vlak bij de stad. Met de bouw van een grote muurtoren tegenover de hoogte van Sint-Catharinadal werd deze kwetsbare situatie voor de verdediging van de stad ondervangen.

6. Gevangenpoort bouwfase 2: (A) torenpoort, (B) bruggenhoofd (rood: aangetroffen, arcering: reconstructie), (C) stadsmuur (rood: aangetroffen, arcering: reconstructie), (D) stadsgrach (tekening auteurs, deels naar Jayasena, Sporen en De Nes, Breda)

Bouwfase 2: een torenpoort

De ombouw van de muurtoren tot een stadspoort vond gelijktijdig plaats met de bouw van het aanpalende deel van de stadsmuur (afb. 6). De stadsmuur werd niet tegen de toren aangebouwd maar liep er voorlangs en sloot aan op een nieuw aangelegd bruggenhoofd in de gracht.³⁵ Op het bruggenhoofd zal een kleine voorpoort hebben gestaan waarvan het bouwvolume overeen kwam met de (onderkant van de) voorbouw met arkeltoentjes op de tekening van Koelewijn de Geus (afb. 4). De positie op het bruggenhoofd maakte dat de voorpoort dicht tegen de hoofdpoort in de toren stond, wat meestal niet het geval was. Een vergelijkbare situatie met een korte afstand tussen voor- en hoofdpoort kwam ook voor in de eerste bouwphase van de Pieckepoort in 's-Hertogenbosch die dateert uit het laatste kwart van de veertiende eeuw.³⁶ Anders dan in Breda was de voorpoort van de Bossche stadspoort niet verbonden met de stadsmuur (of de hoofdpoort) maar was het een vrijstaande gevelmuur met aan de beide uiteinden een ronde toren.

Of de voorpoort in Breda ook voorzien was van hoektorens is een vraag die niet kan beantwoord worden omdat het betreffende deel van de voorpoort buiten de opgraving lag. Zonder de mogelijkheid van hoektorens uit te sluiten, is er nog een andere en meer waarschijnlijke optie, namelijk dat de voorpoort arkeltoentjes bezat zoals de twee die op de hoeken van de lage voorbouw op de tekening van Koelewijn de Geus te zien zijn. Arkeltoentjes waren vanaf het einde van de dertiende, maar vooral in de veertiende eeuw een vertrouwd verschijnsel bij kastelen, grote stadswoningen en openbare gebouwen.³⁷ Bij stadspoorten kwamen ze het meeste voor aan de hoofdpoort en minder bij de voorpoort, al zijn ze ook daar niet geheel onbekend.³⁸

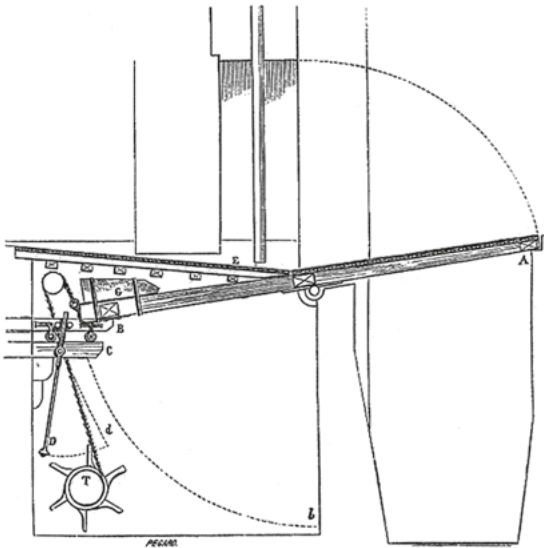
7. Opgraving Oude Vest 2003: (A) fundering voorgevel muurtoren bouwfase 1, (B) dwarsmuren van het bruggenhoofd bouwfase 2, (C) keldervloer bouwfase 5. (foto BAAC, 's-Hertogenbosch, bewerkt door auteurs)

De voorpoort en de stadsmuur waren alleen op funderingsniveau met de torenpoort verbonden door drie korte, maar brede dwarsmuren (afb. 6, B; 7,B).³⁹

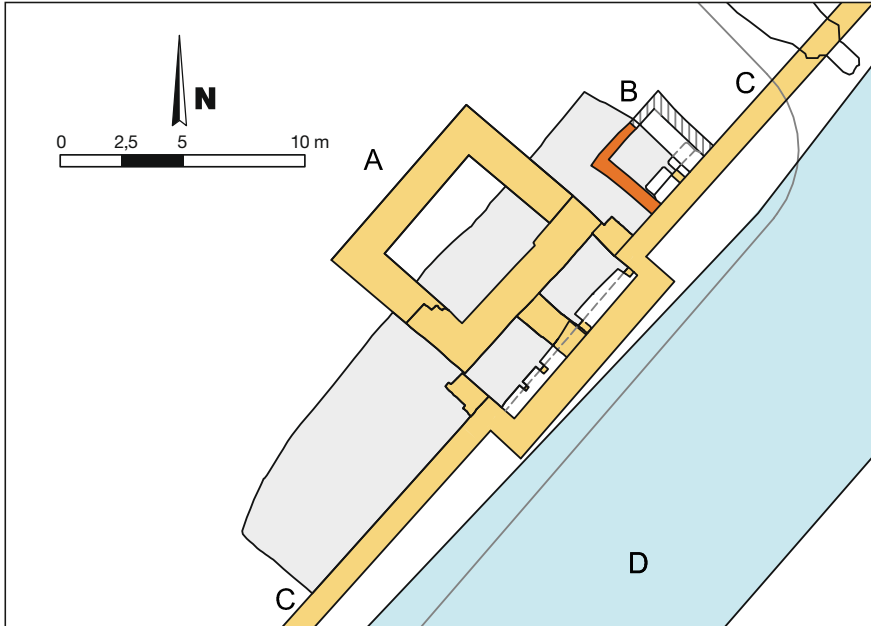
Tussen deze verbindingsmuren bevonden zich twee kelders van 2,5 bij 3,40 meter die vermoedelijk functioneerden als een dubbele basculekelder in het bruggenhoofd. De functie van een basculekelder bestond eruit dat bij het ophalen van een houten brug het deel in de poort in de kelder kon draaien (afb. 8). Het bruggenhoofd en de stadsmuur waren beiden gemetselde met bakstenen van hetzelfde formaat ($22/3 \times 10,5/11 \times 5$ cm) als die van de muurtoren in bouwfase 1. Ervan uitgaande dat de bouw van de stadsmuur niet veel later plaats vond dan de muurtoren en gelet op het gebruik van dezelfde bakstenen, is de verbouwing tot torenpoort (inclusief de stadsmuur) eveneens te dateren in de derde kwart van de veertiende eeuw.

Bouwfase 3: een tweede poort

Op het einde van de vijftiende eeuw werd de eerste torenpoort vervangen door een nieuwbouw die *naast* de oude poort werd opgetrokken (afb. 9,B). Van deze nieuwe poort is bij de opgraving de fundering van de westmuur en een deel van de achtergevel teruggevonden.⁴⁰ Als voorgevel fungeerde de stadsmuur waar het poortgebouw tegenaan was gebouwd. De poort was met een (gereconstrueerd) bouwvlak van 4,30 bij 4,30 meter veel kleiner dan zijn voorganger. De nieuwe poort wordt geïdentificeerd met de 'Gevangendoor' waarvan kosten en bouwwerkzaamheden zijn opgenomen in de stadsrekeningen van 1492 tot en met 1498. In de rekeningen is ook sprake van een nieuwe *valbruggen*.⁴¹ Voor de nieuwe brug was dit keer geen bruggenhoofd in de gracht gebouwd, maar waren binnen de poort

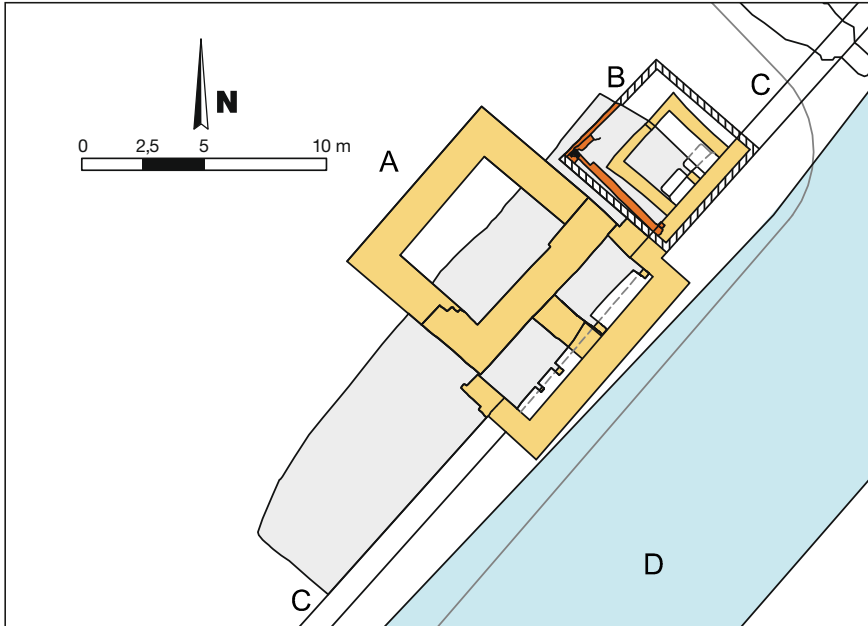
8. Voorbeeld basculebrug met -kelder. (bron: wikiwand.com)

9. Gevangenpoort bouwfase 3: (A) Gevangentoren, (B) Gevangenpoort met basculekelders (rood: aangetroffen, arcering: reconstructie), (C) stadsmuur (reconstructie ligging), (D) stadsgracht. (tekening auteurs, deels naar Jayasena, Sporen en De Nes, Breda)

10. Opraving Oude Vest 2003, bouwfase 3: (A) zij- en achtergevel Gevangenpoort, (B) halve basculekelders in de stadsmuur, (C) fundering stadsmuur, (D) dwarsmuur bouwfase 2, (F) fundering bouwfase 1. (foto BAAC, 's-Hertogenbosch, bewerkt door auteurs)

11. Gevangenpoort bouwfase 4 en 5: (A) Gevangentoren, (B) Gevangenpoort (rood: aangetroffen keldermuur fase 5, arcering: reconstructie), (C) (reconstructie ligging) stadsmuur, (D) stadsgracht. (tekening auteurs, deels naar Jayasena, Sporen en De Nes, Breda)

twee kleine brugkelders van 1,00 bij 1,20 meter aangelegd. Ze waren voor de helft als nissen uitgehakt in de fundering van de stadsmuur en deels uitgegraven in de zandige ondergrond (afb. 10,B).⁴² De kleine keldertjes hadden dezelfde functie als de dubbele basculekelder in het bruggenhoofd van de eerste torenpoort. Ook hier draaide het achterste deel van twee onderslagbalken van de houten brug bij het ophalen ervan in de twee kleine kelders.

Bouwfase 4: een derde poort

De binnenkant van de nieuwe Gevangenpoort raakte enige tijd na de bouw gedeeltelijk opgevuld met een pakket verspoeld zand (afb. 14,A). Wanneer precies en op welke wijze het sediment in de poort terecht kwam, is niet duidelijk maar wat het laatste betreft is een overstroming de meest voor de hand liggende oorzaak. De stad Breda is vanaf de vijftiende eeuw meerdere malen door een overstroming getroffen. Zo had de Sint-Felixvloed die in 1530 grote delen van Zeeland en Noordwest-Brabant teisterde, gevolgen tot in Breda waar onder andere de brug van de Tolpoort werd vernield.⁴³ Korte tijd daarna raakten in 1532 de sluismuren van de watergang De Verloren Cost achter het stadhuis ontzet door een hoge vloed.⁴⁴

De Gevangenpoort raakte blijkbaar dusdanig beschadigd dat sloop volgde, samen met het bijhorende deel van de stadsmuur. In de opgraving was de sloop te herkennen aan het puin van de poort dat zowel het pakket verspoeld zand afdekte als de funderingsleuf van de voorgevel van de nieuwbouw opvulde (afb. 14,B).⁴⁵ De poort werd op dezelfde plaats herbouwd en hiervan is naast de voorgevel ook de fundering van de westgevel teruggevonden (afb. 11,B).⁴⁶ De nieuwbouw was met een (gereconstrueerd) bouwvlak van ongeveer 6 bij 6 meter iets groter dan zijn gesloopte voorganger.

De hiervoor al vermelde kosten in de stadsrekeningen van 1529-1530 kunnen waarschijnlijk worden toegeschreven aan de nieuwe poort in *bouwfase 4*. De positie van de opgegraven resten van *bouwfase 4* komt verder overeen met die van de poort met de trapgevel op de tekening van Koelewijn de Geus. De combinatie in dit gebouw van een stadspoort en grote kruiskozijnen op de eerste verdieping is in defensief opzicht ongebruikelijk en vormt een extra aanwijzing dat de nieuwbouw een dubbele functie bezat vanaf het begin van de zestiende eeuw.

Bouwfase 5

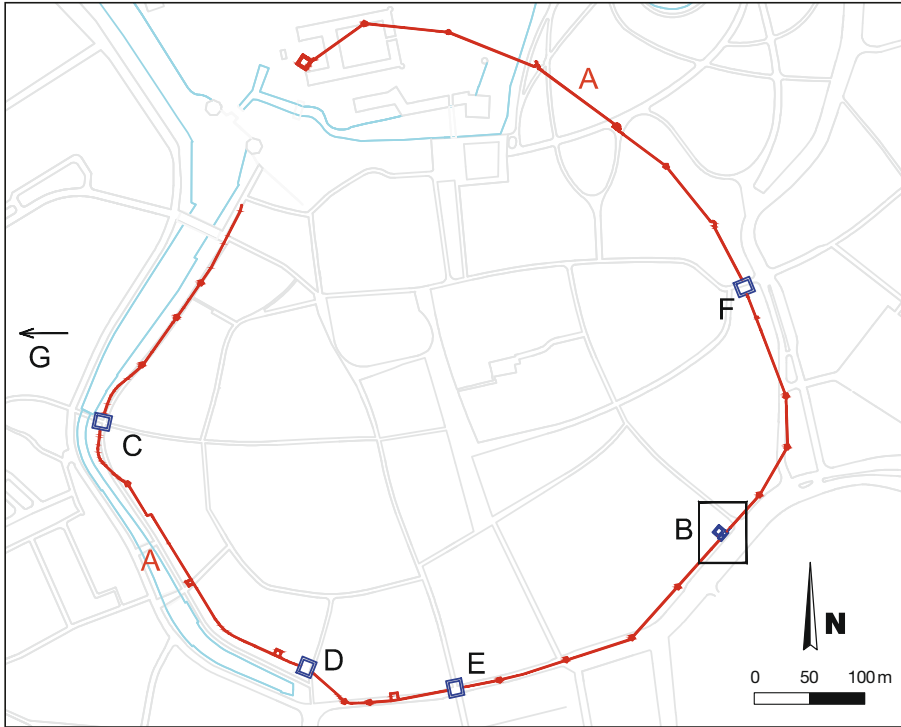
De laatste bouwfase van de Gevangenpoort betreft het opheffen van de poortfunctie van het gebouw aan de Oude Vest, wat hierboven in verband is gebracht met de bouw van de nieuwe Kloosterbrug in 1548. Op de tekening van Koelewijn de Geus is de dichtgemetselde doorgang te zien. Het hele gebouw, ook de onderbouw, kreeg daarna een verblijfsbestemming. In de opgraving blijkt dit uit de aanleg van een half ondergrondse kelder binnen de muren van de laatste poort (afb. 7,C). De kelder was aan de achterkant toegankelijk via een kleine gemetselde draaitrap.⁴⁷ Later wordt deze toegang afgesloten met de bouw van het hoge gebouw, te zien op de tekening van Koelewijn de Geus maar waarvan geen sporen zijn aangetroffen tijdens het archeologisch onderzoek in 2003.

| Onderdeel van de stadversterking

De veertiende-eeuwse torenpoort aan de Oude Vest was een van de zes grote stadspoorten van Breda die in de middeleeuwen toegang verschaften tot de stad (afb. 12). De overige poorten zoals de Gasthuispoort, de Ginnekenpoort en de Tolbrugpoort dateren in aanleg uit de periode rond 1300. Dit geldt wellicht ook voor de Waterpoort op het einde van de huidige Waterstraat, al is dat niet zeker vanwege de schaarse gegevens over deze poort. De Sint-Maartenspoort op de Haagdijk, de middeleeuwse voorstad aan de westkant van Breda, wordt pas voor het eerst in de vijftiende eeuw genoemd, maar is wellicht ouder. De verbouwing van de muurtoren tot een stadspoort in het derde kwart van de veertiende eeuw maakt dat de poort aan de Oude Vest ruim een halve eeuw jonger was dan de andere stadspoorten van Breda en daarmee de laatste – mogelijk op de Sint-Maartenspoort na – die aan de stadversterking werd toegevoegd.

Naast de bouwtijd wijkt ook de architectuur van de torenpoort sterk af van die van de andere poorten. De basisopzet van de Gasthuispoort, de Ginnekenpoort en de Tolburgpoort bestond uit een rechthoekig poortgebouw met, al dan niet in een tweede bouwfase toegevoegd, aan de grachtkant twee ronde hoektorens aan weerszijde van de centrale doorgang.⁴⁸ Ook de Waterpoort bezat deze basisstructuur, maar zoals te zien is op het rechter deel van het stadsgezicht ‘Christus en de Samaritaanse vrouw bij de stad Breda’ uit 1518-1520, gaat het hier om hangende hoektorens.⁴⁹ Een poorthuis met twee ronde torens is een gangbaar poorttype dat vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw en verder in de hele veertiende eeuw werd gebouwd.

De eerste fase van de Gevangenpoort hoort thuis in de categorie hoge ‘torenpoorten’, een type stadspoort dat veel eenvoudiger was van opzet dan de andere poorten in Breda, veel minder middelen vroeg en vooral werd gebouwd in de veertiende eeuw. De keuze

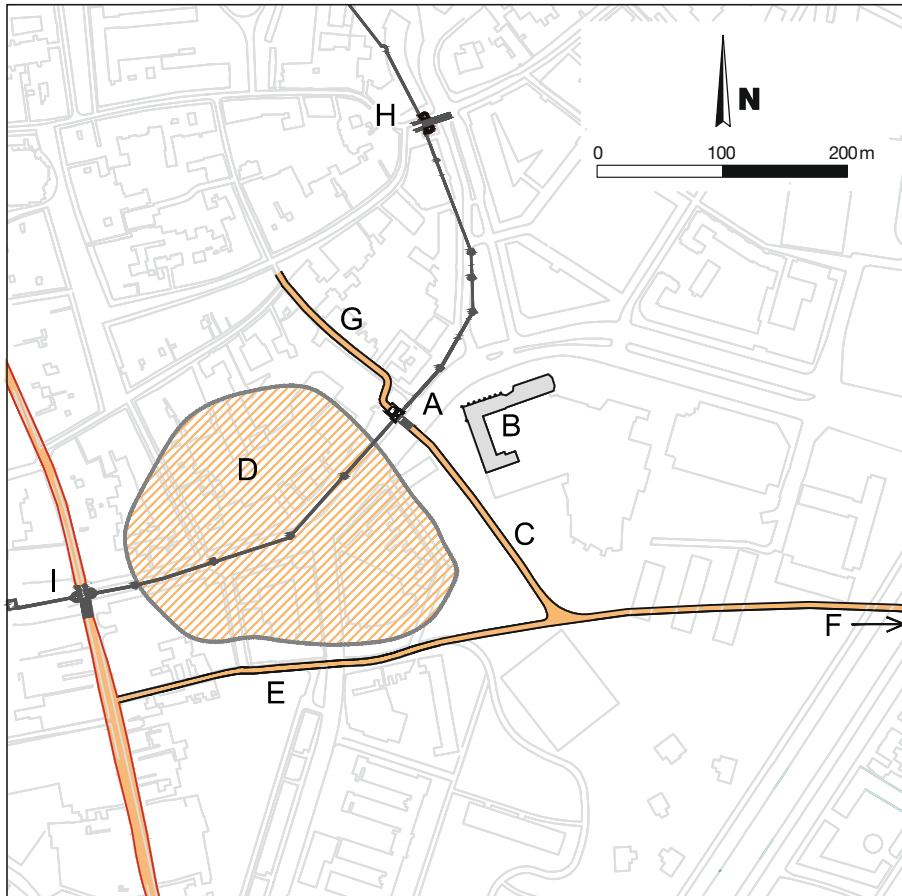

12. Reconstructie van het tracé van de middeleeuwse stadsomring van Breda in de veertiende en begin van de vijftiende eeuw (A), zonder aanduiding van het kasteel. (B) Gevangenpoort (opgraving Oude Vest 2003), (C) locatie Tolbrugpoort, (D) locatie Waterpoort, (E) locatie Ginnekenpoort, (F) locatie Gasthuispoort, (G) locatie Sint-Maartenspoort. (tekening auteurs)

voor dit poorttype aan de Oude Vest is evident bepaald door de aanwezigheid van een hoge muurtoren en het ontbreken ter plaatse van de ruimte voor verdere uitbreiding zoals met ronde torens. Hoge torenpoorten komen in Nederland minder vaak voor. Een uitzondering hierop is de tweede ommuring van 's-Hertogenbosch uit de veertiende eeuw waarin verschillende torenpoorten werden gebouwd.⁵⁰ Elders, zoals in Duitsland, is de torenpoort (*Turmtor*) wel een algemeen voorkomend type.⁵¹

| De relatie met de stedelijke omgeving

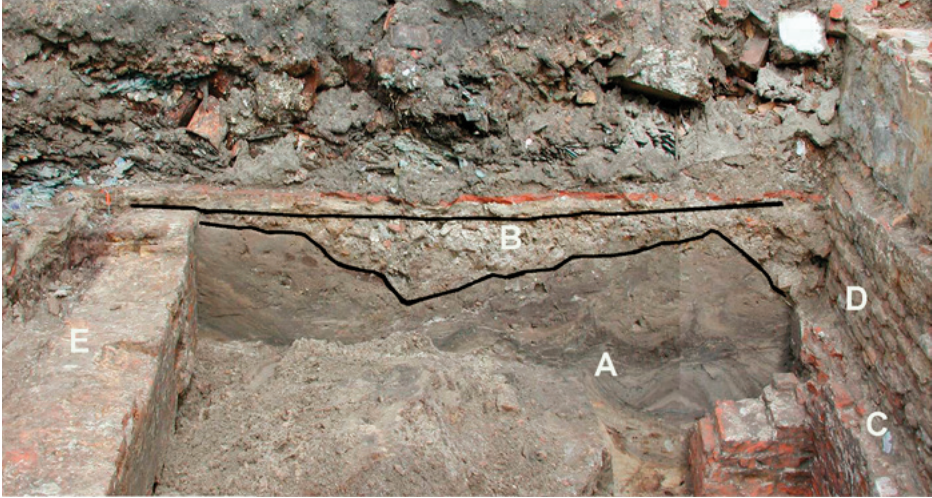
Naast de bouwkundige verschillen vormt de topografische ligging van de torenpoort aan de Oude Vest een volgend onderscheid met de andere poorten in de stad. De Gasthuispoort, de Ginnekenpoort en de Tolbrugpoort stonden elk op een toegangsweg, respectievelijk aan de oost-, zuid- en westkant van de stad. Door de voorgeschiedenis als muurtoren sloot de poort aan de Oude Vest niet aan op het bestaande straten- en wegennet binnen en buiten de stad. De aanleg van de dichtstbijzijnde straat, de Molenstraat, had geen relatie met de poort aan de Oude Vest. De straat ontstond wellicht als een pad naar het molenerf bij de stadswal en ontleende daaraan zijn naam. Tot in het derde kwart van de veertiende eeuw

13. Topografie zuidwestelijk deel van de laatmiddeleeuwse stad: (A) Gevangenpoort, (B) klooster Sint-Catharinadal, (C) de wech vut nyeuwe poerte, (D) depressie 'De Laagte', (E) Akkerstraat, (F) Lovensdijk, (G) Molenstraat, (H) Gasthuispoort, (I) Ginnekenpoort. (tekening auteurs)

eindigde de straat bij de stadswal. De archeologische en historische aanwijzingen voor de vroegste straat-gerelateerde bebouwing langs de Molenstraat dateren uit de eerste helft van de veertiende eeuw.⁵² De eerste poort stond zeventien meter uit de as van de Molenstraat als dichtstbijzijnde straat en dit zorgde voor het doorgaande verkeer ongetwijfeld voor een ongemakkelijke situatie.⁵³ In de loop van de tijd is dit enigszins gecorrigeerd door de tweede poort dichterbij de Molenstraat te bouwen en uiteindelijk in 1548 de nieuwe Kloosterbrug in het verlengde van de straat aan te leggen.

Buiten de stadsmuur is voor de nieuwe poort een uitvalsweg aangelegd die aansloot op de Akkerstraat zoals te zien is op de historische stadsplattegrond van Van Broekhuysen (afb. 2 en 13,C). De nieuwe weg droeg voor zover bekend geen eigen naam en werd in het begin van de zestiende eeuw nog aangeduid als *de wech vut nyeuwe poerte*.⁵⁴ De Akkerstraat was het begin van een landweg die vanaf de Ginnekenstraat via de Lovensdijk naar het oosten liep, en verder via Ypelaar en Bavel in de richting van Gilze.⁵⁵ De uitvalsweg van de poort aan de Oude Vest liep in de veertiende en vijftiende eeuw dwars over het klooster-

14. Opgraving Oude Vest 2003: (A) verspoeld sediment, (B) slooppuin van de tweede poort, (C) fundering stadsmuur, (D) voorgevel poort bouwphase 4, (E) achtergevel poort bouwphase 3. (foto BAAC, 's-Hertogenbosch, bewerkt door auteurs)

terrein van Sint-Catharinadal, meer precies over de flank van de zandrug waar ook de kloostergebouwen op stonden. De grote laagte in het landschap ten westen van het klooster bood geen andere mogelijkheid dan voor dit tracé te kiezen (afb. 13,D). De inbreuk op het bezit en het dagelijkse leven in het klooster als gevolg van de aanleg van de weg moet groot zijn geweest, maar van een reactie van de kant van de bewoonsters is niets bekend uit de geschreven bronnen.

Na de aanleg van de Kloosterbrug in 1548 en het opheffen van de poortfunctie kende de uitvalsweg nog een tweede leven als toegangsweg en tevens oostgrens van de nieuwe stedelijke inrichting van het Nonnenveld (zie boven).⁵⁶ Met de inrichting en bebouwing van het terrein van de Chassékazerne aan de zuidkant van de stad op het einde van de negentiende eeuw werd de middeleeuwse uitvalsweg van de Gevangenpoort en de aansluiting op de Akkerstraat volledig uitgewist. In de zeventiende eeuw was de aansluiting van de Akkerstraat op de Lovensdijk al verdwenen met de aanleg van de vestingwerken in deze periode.

| Een economisch en stedenbouwkundig project

De ontwikkeling en positie van de Gevangenpoort roepen vragen op over de achtergrond van de bouw van de stadspoort aan de Oude Vest. De inspanning die men zich in de veertiende eeuw heeft getroost, zal niet louter een initiatief zijn geweest om het knellen van de ommuring van de stad te doorbreken waar talrijke, veelal kleine poorten in middeleeuwse steden hun bestaan aan te danken hebben, maar dienden wellicht een breder, economisch en stedenbouwkundig doel.

De torenpoort aan de Oude Vest stond weliswaar niet op een bestaande uitvalsweg, met de verbouwing van een muurtoren tot stadspoort kwam in de derde kwart van de veertiende eeuw wel een belangrijk onderdeel tot stand van een nieuwe stedelijke as vanaf de Veemarktstraat naar de Akkerstraat en vervolgens de aansluiting op de oostelijke landweg. De ontwikkeling van deze noord-zuid-as zal binnen de stad tevens bijgedragen hebben aan de ontsluiting van een groot en vrijwel ongedeeld gebied in het zuidoosten van de stad tussen de Gasthuispoort en de Ginnekenpoort (afb. 13).

Een combinatie van kansen en beperkingen bepaalde de ligging en realisatie van de nieuwe stedelijke ontsluitingsweg. Tot de kansen behoorden de aanwezigheid van de Molenstraat die aanvankelijk nog doodliep op de aarden wal en een gunstig gelegen muurtoren die groot genoeg was om te worden verbouwd tot een stadspoort. Verder bood de natuurlijke hoogte aan de overkant van de stadsveste een gunstige topografische situatie om een uitvalsweg aan te leggen en liep op korte afstand een landweg in zuidoostelijke richting waar op kon worden aangesloten. Dat het kloosterbezit van Sint-Catharinadal werd doorkruist, leek geen onoverkomelijk probleem te zijn. Ondanks de losse samenhang van deze elementen kwam de nieuwe stadspoort midden tussen de Gasthuispoort en Ginnekenpoort te staan (afb. 13, H, I). En daarmee ook tussen de bestaande oostelijke en zuidelijke toegangswegen van de stad, waardoor in theorie de nieuwe ontsluitingsweg verkeersgeografisch optimaal kon renderen. De nieuwe poort zal in deze constellatie niet louter een controlepunt van het inkomende en uitgaande verkeer geweest zijn, maar met zijn imposante architectuur ook het belang van de nieuwe stedelijk as hebben benadrukt.

Op het einde van de vijftiende eeuw werd de torenpoort vervangen door een nieuwe, maar veel kleinere poort. Een goede verklaring hiervoor, zoals bouwkundige gebreken aan de eerste poort, is niet voorhanden. De torenpoort bleef immers tot in de negentiende eeuw overeind staan, weliswaar in slechte staat. De nieuwe poort had nog maar weinig van de militaire weerbaarheid van de eerste torenpoort en lijkt niet veel meer te zijn dan een doorgang in de stadsmuur met aan de binnenkant een klein poortgebouw. Het belang van de poort aan de Oude Vest was in de loop van de vijftiende eeuw duidelijk sterk verminderd. Wellicht is deze ontwikkeling ook een afspiegeling van het tanend belang of de mislukking van de nieuwe verkeersas, ruim voor dat deze werd doorsneden door de aanleg van de nieuwe vesting vanaf 1531.

15. Uitsnede uit het vogelvluchtzicht op Breda op de binnenkant van het deksel van de pronkschaal van graaf Philipp van Hohenlohe uit 1600 met de stenen Kloosterbrug (A) die in 1548 naast de Gevangenpoort (B) en -toren (C) is aangelegd. (Hohenlohe-Museum, slot Neuenstein (D) (Rijen, J.-P., van, *Zilver en zilver-smeden uit de Baronie van Breda* (Breda 2000) 179-181)

Hierbij dient meteen op-gemerkt te worden dat het verminderd belang van een straat of een route op zichzelf nog geen aanleiding hoeft te zijn voor de bouw van een nieuwe poort. Naar eventuele oorzaken van het verminderde belang van de poort en de nieuwe verkeersas kan hier voorlopig slechts worden gegist. Speelde de slechte aansluiting van de poort op de Molenstraat hierbij een rol, of stuitte de aanleg van de uitvalsweg dwars door het kloosterterrein van Sint-Catharinadal toch op grote weerstanden? Of bezat de landweg in zuidoostelijke richting een minder evident groot economisch potentieel dan aanvankelijk werd gedacht, of was het een combinatie van verschillende, deels onbekend blijvende oorzaken? Op al deze vragen moeten we voorlopig nog de antwoorden schuldig blijven.

| Conclusie

In het derde kwart van de veertiende eeuw werd in Breda aan de zuidkant van de stad, ter hoogte van de Oude Vest een grote muurtoren gebouwd die kort daarna werd omgevormd tot een stadspoort. In een tijd dat de basisstructuur van de stad al ruim een halve eeuw grotendeels vastlag, met stadspoorten op de verschillende hoofdstraten, was de nieuwe torenpoort wellicht minder een strikt militair project in het kader van de stadsversterking dan wel een economisch en stedenbouwkundig project. Met de poort en een nieuwe uitvalsweg werd een noord-zuid-as in de stad gerealiseerd tussen de Veemarktstraat en de Akkerstraat vanwaar werd aangesloten op een landweg in zuidoostelijke richting.

Op het einde van de vijftiende eeuw werd de eerste torenpoort vervangen door een nieuwe en veel kleinere poort. De vrijgekomen torenpoort kreeg waarschijnlijk toen de functie van stedelijke gevangenis en de nieuwe poort kreeg de naam van Gevangenpoort. Een verklaring voor de opvallende vervanging is niet voorhanden. De kleine poort illustreert het verminderd belang van de Gevangenpoort – als poort – in de vijftiende eeuw maar is ook een afspiegeling van het tanend belang of zelfs het mislukken van de aanleg van de nieuwe stedelijke as. Deze ontwikkeling zet zich door wanneer rond 1529-1530 de tweede poort na mogelijke schade door een overstroming werd vervangen door nieuwbouw waarin de poortfunctie bouwkundig werd gecombineerd met een tweede, vooralsnog onbekende (verblijfs)functie. De uitvalsweg van de poort functioneerde in de zestiende eeuw nog als een toegangsweg van een nieuwe stedelijke inrichting van het Nonnenveld, maar verdween definitief met de aanleg van de negentiende-eeuwse Chassé-kazerne. De Gevangentoren bleef tot 1825 bewaard als laatste restant van de middeleeuwse stadsversterking van Breda, maar tevens als onbedoelde getuige van een mislukt stedenbouwkundig en economisch project aan de zuidkant van de middeleeuwse stad.

- 1 J. van Haastert, 'Beschouwingen bij de criminele vonnissen van de schepenbank van de stad uit de jaren 1626 tot 1795', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 29 (1976) 56-106; J. van Haastert, 'Beschouwingen bij de criminele vonnissen van de schepenbank van de stad uit de jaren 1796 tot 1811', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 35 (1982) 62-119; A. Hallema, 'Het Bredase tuchthuis in de eerste helft der 18de eeuw', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 11 (1958) 104-137; A. Hallema, 'Het Bredase tuchthuis in de eerste helft der 18de eeuw', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 11 (1958, 104-137; A. Hallema, 'Het Bredase tuchthuis in de eerste helft der 18de eeuw (slot)', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 12 (1959) 56-101.
- 2 Voor de historische kaarten van Van Broekhuysen: zie F.A. Brekelmans, 'De middeleeuwse omwalling van Breda', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 30 (1977) 16-20; Pierre van der Pol, *Breda in kaart. Catalogus van de tentoonstelling* (Breda 2002), afb. 1.1, 2.1, 2.2.
- 3 Jan Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda* (De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, 1) (Utrecht 1912) 26.
- 4 C.J.A.C. Peeters, 'Militaire gebouwen in Breda', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 25 (1972) 5; C.J.A.C. Peeters, 'Het aanzien van de stad', in: *Geschiedenis van Breda. Deel II: Aspecten van de Stedelijke Historie 1568-1795* (Schiedam 1977) 248.
- 5 Gerard Otten, *De straten van Breda* (Tilburg 1988) 119.
- 6 G.J. ter Kuile, 'Over oude straten, pleinen, huizen, over leven en bedrijf', in: *Geschiedenis van Breda. I. De Middeleeuwen* (Tweede druk, Schiedam 1976) 240; R.M. Jayasena, *Sporen van een 14e-eeuws stadsverdedigingswerk. Breda, Molenstraat / Oude Vest*. BAAC rapport 03.076 ('s-Hertogenbosch, 2003), 6. Voor het klooster Sint-Catharinadal: zie A. Carmiggelt, F. de Roode en J. Sanders, *Het klooster Sint-Catharinadal*. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Breda, 2 (Breda 1995).
- 7 Jayasena, *Sporen*, 22-23.
- 8 Van den Eynde, Breda versterkt (werktitel, in voorbereiding).
- 9 De opgravingsdocumentatie en -vondsten worden bewaard in het archeologisch depot van de gemeente Breda (projectcode BR-22-03). Bureau Cultureel Erfgoed (Erik Peters) verleende toestemming voor het onderzoek van de opgravingsdocumentatie en de vondsten, waarvoor een woord van dank.
- 10 Voor het archiefonderzoek en het beschikbaar stellen van nieuwe gegevens gaat mijn dank uit naar Henk Muntjewerff (Breda) en Gerard Otten (Breda).
- 11 A. Carmiggelt en G. vanden Eynde, *Een 17de-eeuwse tabakspijpenoven in Breda*. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Breda, 1 (Breda 1993), 6-10. Kort voor het opgraving in 1983 is in 1982 nog een korte archeologische waarneming uitgevoerd op de hoek van de Molenstraat en Oude Vest waarbij eveneens resten van de aarden wal en/of de molenberg zijn aangesneden (afb. 3.C).
- 12 E. de Nes, E. *Breda Vlaszak-Oude Vest*. Archeologische Begeleidingen en Waarnemingen. Erfgoedrapport Breda 284 (Breda 2019).
- 13 Van der Pol, *Breda in kaart*. catalogus van de tentoonstelling, nrs. 120-127. De tekening van de Gevangentoren is om onduidelijke redenen niet opgenomen in de catalogus.
- 14 Brekelmans, 'De middeleeuwse omwalling', 4. Voor een schematische reconstructie van de ligging van de wal rond de stad: zie G. van den Eynde, 'De vroegste ontwikkeling van de middeleeuwse stad Breda', in: *De Leiegouw* 29 (maart 1987) afb. 1. Voor de datering van de aanleg van de aarden omwalling: zie G. van den Eynde, 'De stichting van het middeleeuwse gasthuis van Breda en de stedelijke ontwikkeling rond 1300', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 69 (2016) 203-204.
- 15 Brekelmans, 'De middeleeuwse omwalling', 5-9.
- 16 F.F.X. Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van de stad en heerlijkheid Breda I* (Utrecht 1956) nr. 212 (d.d. 1355, december 9).
- 17 B. Roosens, 'De stadsmuuring van Breda: de eerste toepassing van het gebastioneerd vestingstelsel in de Nederlanden (1531-1547)', in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 63 (1980) 87-120; G.W.V. van Wezel, *Het paleis van Hendrik III, graaf van Nassau te Breda*. De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst (Zwolle/Zeist 1999) 129-133.
- 18 A. Erens., *De Oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda - Oosterhout*. *Analecta Praemonstratensia*, 4-7 (1928 - 1931) (Tongerloo, 1928-1931), nr. 94 (d.d. 1364, mei 10); Brekelmans, 'De middeleeuwse omwalling', 6, noot 15.
- 19 Zie ook noot 55.
- 20 H. A. Muntjewerff, *Bredase cijsregisters 1250-1650* (Breda, 2005), URL: <https://cijsregisters.jouwweb.nl/>. Cijsregister Begijnhof 1427, fol. E (BCR050): *In den yersten V groten payments, opt hoechuys in die Gasthuysstrate, ieghen die Ghevanghenpoorte over, dat nu besit Peter Ghijs Maes zoen die Coman ende Mariken Baeyts*. Volgens Ter Kuile (Over oude Straten, 240 zonder bronvermelding) zou de Gasthuispoort en andere poorten nog tot in de zestiende eeuw de functie van gevangenis vervullen.
- 21 NL-BdSAB (hierna SAB), Stadsrekening 1492, fol.26; 1493, fol.116; 1495, fol.272; 1497, fol.257; 1498, fol.242, 249, 255v.
- 22 SAB, Stadsrekening 1529, fol.242: *VI paer cantelsteenen ende eenen dubbelen geoorbeert aen de nyeu poorte by den Molenstrate en waterlysten. Twee groote steenen die oversteken aent rabat van der poorte vs. Nyeuw werck, bruggen ende poirten in de Molenstrate*, fol.249: *De nyeuwe poorte in de Molenstrate. Gegraven den sloot die den wech byuten de nyeu poorte by de Molenstrate scheidt van den steenen velt. Gegraven ende gearbeydt hebben aen de poorten ende bruggen by de Molenstrate*, fol.255v: *Totten valbruggen by de Molenstrate*. Zie ook Jac. H. van Hooydonk, *Graaf Hendrik III van Nassau-Breda en zijn stad 1504-1536*. Publicatiereeks Gemeentearchief Breda studies, 10 (Breda 1995) 71, noot 277.
- 23 A. Erens, 'Sint-Catharinadal en de Urbanisatieplannen van graaf Hendrik III van Nassau, te Breda 1531-1551', in: *Analecta Praemonstratensia* 12 (1936) 143-172; Otten, *De straten*, 113-114; Van Hooydonk, *Graaf Hendrik III*, 76-80.
- 24 Peeters, 'Militaire gebouwen', 5. Volgens A. Hallema ('Bredase gevangenis in de negentiende eeuw', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 5 (1952)) was vanaf 1707 tot 1710 ook het tuchthuis in de Gevangentoren gevestigd.
- 25 SAB, Gemeentebestuur Breda 1815-1925, inv.nr. 593, notulen B&W, 22 maart 1824 no. 7.
- 26 SAB, Gemeentebestuur Breda 1815-1925, inv.nr. 593, notulen B&W, 13 september 1824 no. 1.
- 27 SAB, Gemeentebestuur Breda 1815-1925, inv.nr. 118, ingekomen stukken B&W, 29 september 1824 no. 3.
- 28 Hallema, 'Bredase Gevangenis', 46-47. De functie van conciërgel-[directeur] treedt pas in de achttiende eeuw in voege maar de voormalige poort als woning voor een stedelijke functionaris kan een aanwijzing zijn voor het soort extra functie dat het gebouw van de stadspoort in het begin van de zestiende eeuw kreeg. In 1844 werd in een advertentie in de *Bredasche Courant* van 14 juni opnieuw te koop aangeboden: *een huis, werkhuis en een erf... ter plaatse waar vroeger de Gevangentoren heeft gestaan...* (www.delpher.nl).
- 29 Voor een gedetailleerde beschrijving van de archeologische resten wordt verwezen naar het opgravingsrapport: Jayasena, *Sporen*. De interpretatie van de archeologische resten in dit artikel wijkt op onderdelen af van het gestelde in het opgravingsrapport. In enkele gevallen worden niet-gepubliceerde gegevens uit de opgravingsdocumentatie gebruikt. In beide gevallen wordt in een voetnoot verwezen naar de opgravingsdocumentatie.

- 30 De reconstructie van het grondplan is gebaseerd op de fundering C114 (Jayasena, *Sporen*) en de aansluitende perceelsgrenzen in het kadastraal minuutplan uit 1824.
- 31 Het huidige maaiveld ligt op ongeveer 3,60 meter +NAP.
- 32 Bakstenen vloer: zie de opgravingsdocumentatie; bakstenen pad: Jayasena, *Sporen*, afb. 7 (C-138) en de opgravingsdocumentatie.
- 33 Stadsplattegrond van Blaeu: zie Van der Pol, *Breda in kaart*, afb. 2.17.
- 34 L. Moelands, 'De opgraving van de Gasthuispoort te Breda', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 30 (1977) 30.
- 35 Bruggenhoofd: Jayasena, *Sporen*, 17, 21-22 (C-106, 110, 111, 123).
- 36 De Pieckepoort in 's-Hertogenbosch werd volledig opgegraven in 2016: zie A. van de Venne, *'s-Hertogenbosch. Pieckepoort. Een archeologisch onderzoek naar de derde Vughtpoort* ('s-Hertogenbosch, 2018).
- 37 Taco Hermans, *Middeleeuwse woontorens in Nederland: de bouwhistorische benadering van een kasteelvorm* (Leiden 2013) 59-60; Dirk J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht* (Utrecht 1994) 296-309.
- 38 Voorbeelden: Woudrichem (hoofdpoort): Chris Kolman, Ben Olde Meierink en Ronald Stenvert, *Noord-Brabant. Monumenten in Nederland* (Zwolle/Zeist 1997) 338-339; Zierikzee (hoofdpoort): Ronald Stenvert e.a., *Zeeland. Monumenten in Nederland* (Zwolle/Zeist 2003), 278-279; Bergen op Zoom (voorpoort): W.A. van Ham, *Merck toch hoe sterck. Bijdragen tot de geschiedenis van de vestingwerken van Bergen op Zoom*. Studies uit Bergen op Zoom. Bijdragen tot de geschiedenis uitgegeven door de Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom, 44 (Bergen op Zoom 1982) afb. 12.
- 39 Dwarsmuren: Jayasena, *Sporen*, afb. 11 (C-110, 111).
- 40 Muur C-122: Jayasena, *Sporen*, 21-22.
- 41 SAB, Stadsrekening 1498, fol. 242, 249, 255v.
- 42 Zie de opgravingsdocumentatie.
- 43 W.J. van der Voort, 'De stad waarin we wonen. De Tolbrug in de 14e, 15e en 16e eeuw'.
- 44 Ter Kuile, 'Over oude Straten', 241. Voor *De Verloren Cost*: zie Gerard Otten, *Het Stads erf te Breda*. ErfgoedRapport Breda 11 (Breda 2008).
- 45 Verspoelde zand en de slooplaag in het oostprofiel, zie de opgravingsdocumentatie.
- 46 Zonder contextnummer: Jayasena, *Sporen*, afbeelding afb. 6 en de opgravingsdocumentatie.
- 47 Zie de opgravingsdocumentatie.
- 48 Zie noot 8.
- 49 J. Grosfeld, e.a., '... een thans niet meer bestaande schilderij'. *Eerste verkenningen van het schilderij 'Christus en de Samaritaanse vrouw bij de stad Breda'* (Breda 2013), afbeelding pagina 5.
- 50 J.M.J. Willems, K. Emmens en A. H. M. Claudemans, *Vestingwerken 's-Hertogenbosch*. BAAC-rapport 00.053 ('s-Hertogenbosch 2002) 41.
- 51 Thomas Biller, *Die mittelalterlichen Stadtbefestigungen im deutschsprachigen Raum. Ein Handbuch* (Darmstadt 2016) 145.
- 52 De oudste schriftelijke bron is een oorkonde uit 1346 waarin de verkoop van een rente op een huis en toebehoren is vastgelegd, met later erop *Molenstraete* bijgeschreven waarmee wordt aangegeven dat de transactie een eigendom in de straat betrof. Zie G.C.A. Juten, *Cartularium van het begijnhof te Breda* ('s-Hertogenbosch 1910) nr. 24 (d.d. 1346, december 31).
- 53 Op het historisch stadsplattegrond van Van Broekhuysen van rond 1738 is op de hoek van de Oude Vest en de Molenstraat een kleine, pleinachtige ruimte aanwezig schuin achter de Gevangentoren en precies op de plaats waar voorheen de veertiende-eeuwse molenberg lag (afb. 2, A). Indien historisch aanwezig was dit mogelijk een deel van de oplossing van het verkeersprobleem. Het pleintje is echter op geen enkele andere stadsplattegrond aanwezig.
- 54 SAB, Stadsrekening 1530, fol. 274. Van Hooydonk, *Graaf Hendrik III*, 65 vermeldt nog als omschrijving: *de wech ter Ypelaer wart gaende* (zonder bronvermelding).
- 55 Otten, *De straten*, 97-98. De route loopt in dezelfde richting en valt mogelijk ook samen met de latere route naar Maastricht: zie K.A.H.W. Leenders, *Cultuurhistorische Landschapsinventarisatie Gemeente Breda*. ErfgoedRapport Breda 1 (Breda 2006), 46-47, 139.
- 56 Erens, *Sint-Catharinadal*.